

دو فصلنامه علمی تخصصی معارف علوم اسلامی و علوم انسانی

سال سوم، شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۴۰۰، ص ۱۸-۳۳

تعهدات و تکالیف حکومت اسلامی در قبال حفظ و حمایت محیط زیست^۱

دکتر پیمان عباسیان^۲

آیت محمدپور^۳

پوران فتائی^۴

چکیده

رفتار دولت‌ها یک موضوع مورد مناقشه در حقوق محیط زیست بین‌المللی است که به دو علت برداشت‌های مختلف از عوامل تاثیرگذار بر رفتار دولتها در سطح ملی اختلاف نظرهای اساسی ایجاد کرده است. از جمله اصول پایه‌ای حقوق آن است که دولت‌ها نسبت به اعمال و تجاوزی که بر حقوق بین‌المللی می‌کنند مسئول هستند و هیچ شرایط توجیه‌کننده‌ای مبنی بر رضایت یا تاثیر نیروی برتر برای فرار از این مسئولیت‌ها پذیرفته نمی‌شود. این اصول حقوقی در مسئولیت دولت توسط کمیسیون حقوق بین‌المللی سازمان ملل متحد، به موضوع پذیرفته

^۱ - تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۱۵

^۲ - سرپرست پژوهشگاه سازمان حقوقدانان بدون مرز و مدرس دانشگاه.

Peyman.abbs@gmail.com

^۳ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم و مهندسی محیط زیست.

a.mohammadpour.env@gmail.com

^۴ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم و مهندسی محیط زیست و مدرس دانشگاه پیام نور، تهران - ایران.

Info.fataei@gmail.com

شده است و به عنوان حقوق بین المللی عرفی شناخته شده است. اصول فوق یک دسته قواعد ضروری را طلب می کنند که مربوط می شود به تعیین دولت مسئول و جزائم مربوط به آلودگی ها. هدف اصلی و اساسی دولت اسلامی در بخش محیط زیست تأمین پایداری و استفاده صحیح و عادلانه از منابع طبیعی و زیستمحیطی است به همین منظور در راستای همین هدف مهم یک سری تکالیف و وظایفی در قبال حفظ و حمایت از محیط زیست دارد مثلاً حضرت علی (ع) در نامه تاریخی خود به مالک اشتر او را به آبادانی شهرهای حوزه فرمانروائیش بسیار توصیه می کرد و آن را از وظایف اصلی و اساسی مالک اشتر می دانست. در این مقاله به برخی از مهمترین تکالیف و تعهدات حکومت اسلامی پرداخته می شود.

کلمات کلیدی : محیط زیست، حقوق بین الملل، حکومت اسلامی، منابع طبیعی

مقدمه

اهمیت حفظ محیط زیست بر کسی پوشیده نیست، به تبع آن ایجاد و تحول حقوق و تکالیف مربوط به آن چه در حقوق داخلی و چه در حقوق بین الملل از مسائل بسیار مهمی است که گستره وسیعی را شامل می شود از جمله تغییرات آب و هوا گرمای جهانی (گرم شدن دمای زمین) (بالا آمدن سطح دریاها حفظ گونه های گیاهی و حیوانی فرسایش لایه اوزون آثار فعالیت های صنعتی ناشی از اعمال انسان تخریب جنگل ها آلودگی آب ها باران های اسیدی آلودگی های صوتی و بسیاری مسائل دیگر مانند آن. وقایع و حوادث زیست محیطی که در طول سال های گذشته رخ داده به جهان بشریت هشدار می دهد که حفظ محیط زیست یک مسئولیت بین المللی است لذا نیازمند یک بیداری و همراهی جدی است گرچه موضوعات محیط زیستی از جهت روابط بین المللی، پدیده های جدیدی نیستند و حتی امروزه رهبران جهان به طور فزاینده ای مسائل محیط زیستی را از بخش های حاشیه ای و جانبی که دستور کارهای اصلی سیاسی شان منتقل کرده اند، چنانچه تعدادی از کنفرانس ها و معاهدات بین المللی در مورد گرمای جهانی و فرسایش لایه ی اوزون نشان گر این هستند که جهان وارد قرن جدیدی از دیپلماسی محیط زیستی شده است. از آنجا که حفاظت و حمایت از محیط زیست نیازمند ابرازی قانون مند است که دارای ضمانت اجرای مستحکم در سطح بین المللی باشد. لذا رسیدن به رفتار درست دولت ها در رعایت الزامات حقوق بین الملل محیط زیست نیاز به تحقیق و بررسی های فراوان دارد.

با وجود اینکه تا کنون مطالب زیادی در مورد الزامات حقوق بین الملل محیط زیست به چاپ رسیده است ولی هیچ اثری تا به حال موضوع عوامل اثر گذار بر رفتار دولت ها به منظور رعایت الزامات حقوق بین الملل محیط زیست را مورد توجه قرار داده است به نظر می رسد بدلیل اهمیتی که محیط زیست و نقش دولتها در این زمینه دارد پرداختن به این موضوع ضروری به نظر می رسد که در این نوشتار در حد وسع به آن پرداخته خواهد شد.

۱-وظایف حکومت اسلامی در قبال حفظ و حمایت از محیط زیست

بر طبق اصول اسلام فرد و حکومت اسلامی هرکدام در قبال محیط زیست دارای مسئولیت هایی هستند که موظف به انجام آن می باشند.

در اینجا به چند مورد از مهمترین وظایف حکومت اسلامی درباره محیط زیست پرداخت می شود که عبارت است از:

۱) تدوین قوانین زیست محیطی برپایه اصول و مقررات الهی

بشر اجتماعی و مدنی هرگز نمی توان اجتماعی زندگی کرد مگر اینکه قوانینی داشته باشد و این قوانین به شکل بایدها و نبایدهایی می باشد که در جامعه معتبر است به خاطر مصلحت هایی است که برای اجتماع در پی دارد و جامعه را صالح می سازد پس در این قوانین مصلحت و مفاسد اعمال در نظر گرفته می شود. (اصغری لقمجانی، ۱۳۷۸، ص ۱۴۸)

آیاتی در قرآن کریم به صراحت بیان می کند که طبیعت به تسخیر انسان درآمد تا او از آن بهره مند شود و سودگیرد و آنجایی که زمین و هرچه در آن است محیط زیست انسان را تشکیل می دهد جزء نعمت های عمومی می باشند که باید مورد استفاده همگان و آیندگان قرار گیرد. برای همین آسیب به آن کل جامعه را به مخاطره میاندازد، حاکم باید با تدوین قوانین و ضمانت اجرای آن به حفظ محیط زیست مبادرت ورزد. همانطور که این روش در کلام و گفتار و عمل پیامبر و امام علی (ع) وجود دارد.

احکام و حفاظت باید از بطن دینی خارج شود که عبارت‌است از حکم خدای سبحان که غیر از حکم او حکمی نیست و همین حکم است که منطبق بر خلقت الهی است، و ماورای حکم او هر حکمی شود باطل است، بنابراین اساس قانونگذار مخصوص خداست، هیچکس جز او حق ندارد چیزی برای مردم حلال یا حرام کند و قانونی بگذارد. تنها کاری که انسان می‌تواند انجام دهد کشف قانون‌های پروردگار و تطبیق آن بر مصادیق مورد نیاز است. (اصفری لقمجانی، ۱۳۷۸، ص ۱۴۹-۱۴۸)

به هر حال دین اسلام از احکام کلی و ضوابط عامی برخوردار است و گسترش برخی از آنها به گونه ای است که همه ابواب فقهی جریان دارد و وظیفه مسلمانان را در زمینه های مختلف روشن می سازد.

به هر حال یکی از وظایف مهم حکومت اسلامی تبیین و تدوین قوانین زیست محیطی می باشد که علاوه بر تدوین قوانین بر اجرای آن نیز باید نظاره‌گر باشد و اقدامات لازم را قبل از اینکه خسارتی بوجود بیاید انجام دهد.

۲- تضمین اجرای قوانین زیست محیطی در حکومت اسلامی

از دیدگاه پیامبر گرامی اسلام و قرآن معیار فضیلت و برتری انسانها تقوا و پایبند بودن به قوانین الهی است که با عدالت محوری و اجرای عدالت به معنای صحیحش تحقق می گیرد.

همچنین مطابق قرآن میزان اصلی در قضاوت بد و خوب بودن آدمی، عدالت و بی عدالتی است. در اسلام هیچ فرد یا گروهی در هیچ سطحی اجازه ندارد به طریقی از منابع طبیعی بهره مند شود

که رفاه دیگران را به خطر اندازد و یا نظم محیط زیست را برهم زند. (اصغری لقمجانی، ۱۳۷۸، ص ۱۵۲-۱۵۱) به هر حال اجرای قوانین و مقررات عادلانه خداونه به منظور پیاده کردن عدالت در جامعه و وظیفه ای است که پیامبر اکرم بدان خاطر حکومت اسلامی تشکیل داد و وظیفه حاکم اسلامی تدوین قوانین و ضمانت اجرای آن قرار داد. به عبارت دیگر حکومت اسلامی، حکومتی مبتنی بر قانون الهی است که برای اجرای قانون و گسترش عدالت مقرر گشته است و برای تحقق این هدف دو شرط مهم که اساس یک حکومت الهی است عناوین (علم به قوانین) و (عدالت) تشکیل می دهد و برای زمامدار حاکم اسلامی واجب می داند. (اصغری لقمجانی، ۱۳۷۸، ص ۱۵۲-۱۰۱) با تمام تفاسیر حکومت اسلامی وظیفه تدوین و تبیین قوانین، چه قوانینی که داخلی صورت می گیرد و چه قوانینی که بین المللی صورت می گیرد حکومت اسلامی (حاکم اسلامی) مسئول اجرای آن است و در همین راستا مسئول بهره گیری از افراد شایسته در هرم اداری محیط زیست می باشد تا بتوان به توسعه پایدار زیست محیطی که هدف اصلی می باشد نزدیک شود. و همچنین اسلام با تربیت انسان و جامعه مؤمن، پویا، متعهد، فعالیت های انسان را در مسیری هدایت میکند که در استفاده از نعمتهای الهی افراط و تفریط به بار نیورد و در عین حال دیدگاه های اسلامی در برخورد با عوامل ناپایدار توسعه، مبین این مطلب است که با پرورش و تربیت انسان متعهد و با هدفگذاری مطلوب در هدایت و کنترل تکنولوژی به عمل آمده به نحوی کمترین آسیب را برای طبیعت داشته باشد و در عین حال اعتدال در مصرف و قناعت اسلامی همگام با تلاش و فعالیت بیشترین بازدهی را برای طبیعت و جامعه داشته باشد. بنابراین در مقوله محیط زیست هیچ سرمایه گذاری بهتر و سودمندتر از تعالی سطح دانش و

آگاهی مردم، ایجاد وجدان بیدار در جامعه نسبت به ماهیت و موجودیت منابع خدادادی و طبیعی نخواهد بود.

۳- تعهدات و پیمان های اسلامی در قبال حفظ و حمایت از محیط زیست

دولت اسلامی علاوه بر اینکه یک سری تعهدات و پیمان ها در حکومت اسلامی در قبال حفاظت محیط زیست اجرا میکند با دول غیر اسلامی نیز هم منعقد می نماید و نسبت به آنها متعهد می باشد.

علاوه بر پیوستن به کنوانسیون های بین المللی حفاظت و حمایت از محیط زیست معاهدات دو یا چند جانبه نیز در این مورد منعقد میشود در مجموعه عقود مانند تجارت، مشارکت و ... که در داخل کشور اسلامی به صورت جزئی از حقوق داخلی به شمار می آمد در روابط بین المللی جزئی از حقوق بین الملل اسلام محسوب میشود و ماهیتاً تابع قواعد عمومی قراردادها می باشد.

(۱) قاعده اوفو بالعقود

وفای به عهد قاعده عمومی و مطلق است که بر مبنای آن حتی عقود نامعینی که دولت اسلامی و روابط بین المللی خود منعقد مینماید تحت شمول آن قرار می گیرد. زیرا از نظر لغوی و عرفی عقد محسوب می شود. اکثریت فقها معتقدند که معاهدات بین المللی تابع قواعد عمومی

قراردادها و از جمله اصل وفای به عقد قرار دارند. (زنجانی، ۱۳۷۹، ص ۱۸)

ارزش و اهمیت حقوقی قراردادها از خصوصیات حقوق اسلامی محسوب می شود که حقیقت آن را می توان با مطالعه و بررسی متون و مدارک حقوق اسلامی دریافت.

وفای به عهد و پایبندی به تعهدات واجباتی است که خداوند از مسلمانان خواسته است و حتی نقض آن در مقابل مشرکین را نمیپذیرد. بنابر حکم عقل و شرع قواعدهای در فقه اسلامی وجود آمد که به آن قاعده اوفو بالعقود می گویند معادل این قاعده این است که تعهدات و پیمان ها لازم الاجرا می باشند زیرا طرفین به یکدیگر تعهد می دهد و خود را ملزم به اجرای آن می دانند و همچنین روایات متعددی وجود دارد که نشاندهنده سنت نبوی و ائمه دین است. (بیگدلی،

۱۳۶۵، ص ۴۷-۴۳)

بنابراین یکی از موارد مهم برای حمایت و حفاظت از محیط زیست رد داخل هر کشور و در صحنه بین الملل پایبندی به قراردادهای حفظ محیط زیست است در اسلام نیز به اصل کلی عمل به عقود تأکید شده است.

(۲) قاعده اصاله اللزوم

یکی دیگر از قواعدی که معاملات و پیمان های طرفین را محکم و منسجم می کند قاعده اصاله اللزوم است که طبق این قاعده قراردادها و پیمان ها لازم و فسخ ناپذیر می باشد و هیچ یک از طرفین نمی توانند بدون رضایت طرف دیگر از اجرای آن امتناع ورزد.

و طبق این قاعده تمامی عهدها و قراردادهایی که در زمینه حمایت و حفاظت از محیط زیست چه در قوانین داخلی کشور و چه در قوانین بینالمللی منعقد می شود نمی توان از آن سرپیچی کرد و عمل نکرد و حکومت اسلامی نیز مقید به این اصل میباشد و تمامی مراحل قراردادها نیز به این اصل پایبند می باشد.

۴- بهره‌وری انسان از محیط زیست

از نظر قرآن کریم آفرینش جهان هستی و مظاهر گوناگون آن هدفدار است. هدفداری آفرینش‌ها تعابیری مختلف مانند حق بودن، نفی لعب و نفی باطل بودن خلقت، بازگو شده است. (احقاف/ ۳؛ روم/ ۸؛ تغابن/ ۳؛ انعام/ ۹۳؛ دخان/ ۳۷؛ یونس/ ۹؛ دخان/ ۳۸؛ انبیاء/ ۲). از دید قرآن کریم و روایات اسلامی اهداف آفرینش در طول یکدیگر قرار دارند نه در عرض هم. از این رو می‌توان برخی از این اهداف را هدف متوسط و پارهای را اهداف عالی دانست. اهداف میانی نیز زمینه‌ساز تحقق هدف برتر و نهایی است. یادآوری این نکته بایسته است که دو وجه در پرسش از هدف آفرینش نهفته است: نخستین وجه، پرسش از فایده پدیده‌ها و موجودات آفرینش است؛ برای مثال هنگامی که سؤال می‌شود، هدف آفرینش محیط زیست چیست؟ مراد این است که فایده و کارکرد اجزا و عناصر محیط زیست چیست و این پدیده‌ها به چه کار می‌آیند؟

وجه دوم، کشف انگیزه آفریدگار هستی است؛ یعنی هدف و مقصود خداوند متعال از این آفرینشگری چیست؟ در اینجا به وجه نخست می‌پردازیم و وجه دوم خارج از بحث ماست.

برخی از اهداف مهم عبارتند از: بهره‌رسانی به انسان و توجه به ابعاد توحید و تحقق شئون مختلف آن.

بهره‌رسانی به انسان یکی از اهداف آفرینش هستی ذکر شده است. قرآن کریم گاه با تعابیری

کلی و گاه با ذکر نام برخی مخلوقات، آنها را در خدمت انسان معرفی می‌کند؛ (هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا)؛ (بقره/ ۲۷). اوست آن که آفرید برای شما جمیع آنچه در زمین

است. (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ)، (رحمن/۱۰). خداست که آسمانها و زمین را آفرید و از آسمان آبی فرستاد و به وسیله آن میوه هایی روزی شما ساخت.

به کارگیری تعبیری مانند «لکم» و «للانام» در آیات پیش گفته، بیانگر این حقیقت است که مواهب طبیعی، بدون در نظر گرفتن تفاوت های دینی و جغرافیایی و نژادی جوامع مختلف، برای تمام انسانهاست. گویی رسالت این موجودات آن است که در خدمت انسان باشند. از این روست که تعالیم اسلام و نیز دستورات فقهی، همسو با تعمیم حق بهره گیری از مواهب طبیعت، برای همه افراد جامعه تنظیم و تدوین گردیده است. (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ص ۷۴ و ۲۷۳). همان گونه که مقام معظم رهبری در پیام به اولین همایش حقوق محیط زیست یادآور شدند: در حقیقت، «هدف متعالی اسلام، برخوردار ساختن همه نسل ها از نعمت های الهی و ایجاد جامعه سالم و به دور از فاصله طبقاتی و مستعد برای رشد و شکوفایی است و الزامات شرعی را برای حفظ تعادل و توازن در استفاده از مواهب طبیعی، با پرهیز از زیاده روی و تعبد به عدم اضرار به غیر فراهم آورده است.» (فیروزی، ۱۳۸۴، ص ۲۵). یادآوری این نکته ضروری است که نگرش بهره رسانی طبیعت به انسان، مخصوص اندیشه اسلامی نیست. دو ویژگی، نگرش مکتب اسلام را در این عرصه متمایز می سازد:

خدمت رسانی طبیعت به انسان، هدف نهایی نیست بلکه هدفی میانی و زمینه ساز تحقق اهداف والاتر مانند تحقق توحید و نیل آدمی به مراتب والای کمال و سعادت است، در حالی که در نگرش مکاتب غیر اسلامی، خدمت رسانی طبیعت به انسان، هدفی نهایی است، با اصالتی ویژه.

دومین تمایز نگرش اسلامی، برجسته بودن توحید و تأکید بر قدرت و خواست خداوند متعال در بهره رسانی طبیعت به انسان است، در حالی که مکاتب غیر اسلامی به این حقیقت متعالی کاملاً بی توجه است.

سخن گران سنگ امیرالمؤمنین حضرت علی(ع) درباره خدمت رسانی طبیعت به انسان بس گویاست:

«ألا وإن الأرض التي تُقَلِّكُم والسماء التي تُظَلِّكُم مُطِيعتان لربِّكُم وما أصبَحَتَا تجودان لکم ببرکتھما تَوَجَّعًا لکم ولا زلفی إلیکم ولا لخیر ترجؤانہ منکم ولكن أمرتا بمنافعکم فأطاعتا وأقیمتا علی حدود مصالحکم فقامتا» (نهج البلاغه، خطبه ۱۴۳). یاران بدانید زمینی که شما را بر پشت خود می برد و آسمانی که بر شما سایه می گسترد، پروردگار شما را فرمانبردارند و برکت آن دو بر شما نه از راه دلسوزی است و نه به خاطر جستن نزدیکی و نه به امید خیری است که از شما دارند، بلکه به سود شما مأمور شدند و گردن نهادند و برای مصلحت شما برپاشان داشتند و ایستادند.

۱ - ویژگی معنا بخشی و کمک به تحقق توحید

توحید پایه اعتقادات اسلامی و به معنای یکتا دانستن مبدأ هستی یعنی خداست و گویای این حقیقت که تمام هستی را خداوند متعال آفریده است و استمرار حیات و کنترل و نگهداری آن نیز بر عهده اوست. توحید، اساسی ترین مفهوم قرآنی، نمایانگر هدف نهایی آفرینش جهان و انسان است. از این رو در برخی آیات، ضمن توجه به ابعاد گوناگون توحید، بر تحقق شئون مختلف آن تأکید شده است: (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ

لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا (طلاق / ۱۲)، خدا همان کسی است که هفت آسمان و همانند آنها، هفت زمین را آفرید. (فرمان خدا) در میان آنها فرود می آید تا بدانید که خدا بر هر چیزی تواناست و به راستی دانش وی هر چیزی را در بر گرفته است.

حرف «لام» در واژه «لتعلموا»، لام تعلیل است. بر این اساس، آیه بیانگر این نکته است که جهان، آفریده شده است تا انسان با خدا آشنا شود و به بینش توحیدی دست یابد، همچنان که در آیه دیگر، پرهیز از شرک عملی، نتیجه آگاهی از هدف آفرینش دانسته شده است: (الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ضَرَفِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ)؛ (بقره / ۲۲) همان (خدایی) که زمین را برای شما فرشی (گسترده)، و آسمان را بنایی (افراشته) قرار داد و از آسمان آبی فرود آورد که بدان میوه ها را روزی شما ساخت. پس برای او همتیانی قرار ندهید، در حالی که خود می دانید.

شهید ثانی با استناد به آیه مذکور کسب آگاهی و علم، به ویژه علم به توحید را علت اصلی آفرینش هستی شناسانده و آن را مایه سربلندی و مباحث دانسته است. (حرر عاملی، ۱۴۰۹، ص ۹۳؛ نراقی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۰). امام خمینی (نیز توحید را هدف اساسی خلقت می داند و می نگارد:

مکتب الوهیت به معنای وسیع آن و ایده توحید با ابعاد رفیع آن است که اساس خلقت و غایت آن در پهناور وجود و در درجات و مراتب غیب و شهود است (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ص

نگاه توحیدی انسان، رابطه سه گانه او با خدا و جامعه و محیط زیست را کمال می بخشد. در پرتو اعتقاد به توحید است که مظاهر گوناگون محیط زیست مانند کوه، دشت، دریا به صورت اجزای منسجم یک حقیقت جلوه میکند و همگی تجلیگاه جمال و جلال خداوند می گردد. این نوع نگرش که نویسندگان آن را « نگرش آیه ای » می نامد، مهمترین تفاوت نگاه اسلامی به محیط زیست در مقایسه با نگاه های دیگر است. نگرش آیه ای به پدیده های طبیعت، انسان را به اساسی ترین حقیقت هستی یعنی توحید رهنمون می گردد. معنای لغوی «آیه» شگفتی، قصد، مکث و انتظار و نشانه است. (جوهری، ۱۴۰۷، ص ۲۷۵). کاربرد قرآنی این واژه، مفهوم علامت و نشانه را برمی تابد (طوسی، ۱۴۰۹، ص ۴۴۹؛ زمخشری ۱۴۰۷ ق، ص ۱۲۱؛ اندلسی، ۱۴۲۲ ق، ص ۵۸؛ رازی، حسین بن علی، ۱۴۰۸ ق، ص ۲۷۰).

دانشمندان اسلامی با الهام از آیه ۵۳ سوره مبارکه فصلت، «آیه» را به دو نوع انفسی و آفاقی تقسیم کرده اند. مراد از آیات انفسی، ظرایف آفرینش انسان و حکمت های نهفته در آن است و مقصود از آیات آفاقی، نشانه های خداست که در بیرون از وجود انسان و در تدبیر نظام هستی نمایان است (طوسی، ۱۴۰۹ ق، ص ۱۳۸؛ رازی، ۱۴۰۸ ق، ص ۹۰؛ شبّر، ۱۴۰۷ ق، ص ۳۸۶). حقیقت این است که مشاهده غیر متفکرانه آیات آفاقی بینشی توحیدی را به ارمغان نمی آورد و چه بسیارند افرادی که با وجود مطالعه دقیق جهان به سبب نداشتن نگرش آیه ای، از خالق جهان بی خبر مانده اند: (وَكَايُنُ مِنْ آيَةٍ سَمَاوَاتٍ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ)؛ (یوسف / ۱۰۲) و چه بسیار نشانه ها در آسمان ها و زمین است که بر آنها می گذرند در حالی که از آنها روی برمی گردانند. مولی الموحدين، امام علی در این باره می فرمایند: «ولو فکروا فی

عظیم القدری و جسیم النعمی لرجعوا إلى الطريق وخافوا عذابَ الحریق ولكن القلوبُ علیلی وأربصارُ مدخول» (نهج البلاغه، ج ۲، ص ۱۱۵)؛ اگر مردم در عظمت قدرت و بزرگی نعمت و بخشش خداوند درنگ نموده و نیک می اندیشیدند، بی تردید به راه درست و استوار الهی باز می‌گشتند و از عذاب و آتش سوزنده پروا می نمودند، ولیکن دلها بیمار و ناتوانند و دیدگان بصیرت و بینایی سخت معیوب است.

نتیجه گیری

یکی از عوامل تاثیر گذار بر رفتار دولتها در رابطه با محیط زیست وجود دارد مبنایی است که دولتها در مورد مسئولیتشان در این زمینه اقتباس کرده اند قواعد موسوم مسئولیت مدنی در پاسخ گویی به این موضوع و منافع و حقوق عمومی کارآمد نیست. بدین لحاظ، قوانین خاصی در حقوق کشورهای مختلف در رابطه با مسئولیت مدنی زیست محیطی پیش بینی شده است که از مهم ترین دستاوردهای قانون گذاری جدید در سطح جهانی تغییر مبنای مسئولیت مدنی در این زمینه است که اصولاً آن را تابع مسئولیت بدون تقصیر قرار داده اند، مطالعات انجام شده در حقوق ایران نشان می دهد که با وجود این که اصل اولیه ی مورد پذیرش برای مبنای مسئولیت مدنی، مسئولیت مبتنی بر تقصیر است، ولی این مسئولیت پاسخ گوی نیازهای جامعه ی امروزی در خصوص جبران خسارات وارده بر محیط زیست نمی باشد لذا با استمداد از اصول و قواعد فقهی و کمک جستن از قوانین و مقررات همانند اصل پنجاه قانون اساسی و همچنین از طریق تفسیر قوانین خاص زیست محیطی می توان مسئولیت بدون اثبات تقصیر را به عنوان مبنایی مناسب برای مسئولیت مدنی زیست محیطی پذیرفت. با توجه به اینکه امر حفاظت و بهسازی محیط زیست با بحران های محیط زیست به یکی از مهم ترین مسایل اداره کشور ما تبدیل شده است و مسایل محیط زیست در دستور کار اغلب دولت های جهان در سطح داخلی و بین المللی قرار داد در واقع ارتقای مسایل محیط زیست به برنامه ی کاری دولت ها با بروز پیامدهای زیانبار تخریب جهانی محیط زیست و افزایش درک جامعه ی بشری در مورد ضرورت همزیستی

مسالمت آمیز با محیط زیست در طی ۶۰ سال گذشته آغاز شد. رویکرد دولت ها در حفظ محیط زیست و عملکرد این سازمان ها تحولات مختلفی را پشت سر نهاده است. رویکردهای واکنشی به سمت رویکردهای پیشگیرانه و حرکت از حفاظت از محیط زیست به سمت مدیریت یکپارچه و پایدار محیط زیست بوده است این تحول شکل گیری مفهوم جدیدی از دولت در معنای دولت رفاهی سبز را نشان می دهد که این مبتنی است بر حفاظت از محیط زیست و بهبود کیفیت آن، بهره برداری معتدل از منابع طبیعی آشتی دادن توسعه اقتصادی و عدالت اجتماعی با حفاظت محیط زیست به نفع نسل حاضر و آینده رعایت جوانب محیط زیستی در دیگر تصمیمات انجام اقدام های پیشگیرانه و رسیدن به توسعه پایدار. اما نباید از این نکته غافل بود که بیان موارد مذکور نقطه مطلوب در امر حفاظت و بهره برداری صحیح از محیط زیست سالم می باشد. محیط زیست سالم یک حق تمامی مردم است که دولتها باید با همکاری هم و در درون کشور خود این امر را برای تمامی مردم ایجاد نمایند. نکته قابل توجه در خصوص حقوق بین الملل محیط زیست ابعاد و عناصر گوناگون آن و گستردگی موضوعات آن است بالاخص آن بخش از مسایل زیست محیطی که از ماهیت فرامرزی برخوردار است نظیر آلودگی های مرز گذر در مواجهه با عظمت و فوریت مشکلات و مسایل محیط زیستی بین المللی جهان نیازمند یک بیداری و همراهی جدی است حتی امروزه رهبران جهان به طور فزاینده ای مسائل محیط زیستی را از بخش های حاشیه ای و جانبی به دستور کار، اصلی سیاسی شان منتقل کرده اند. از سوی دیگر محققان حقوق بین الملل نیز مبادرت به ایجاد قواعد مربوط به مسئولیت و تعهدات دولت ها خصوصا در مورد پاسخ گویی به موضوع تخریب و آلودگی های مرز گذر نموده اند و در این میان دولت ها نیز بر اساس این نظام مسئولیتی از طریق توسعه موافقت نامه های بین المللی که به منظور جلوگیری از فعالیت های مضر به محیط زیست نظم یافته دست به کار شده اند از طرف دیگر تاسیس دیوان کیفری بین المللی را می توان به عنوان یکی از اقدامات قابل توجه بین المللی در حمایت کیفری غیر آشکار از محیط زیست دانست اما علی رغم این که موضوع مسئولیت بین المللی در حقوق بین الملل جایگاه قابل توجهی یافته است در حقوق بین الملل

محیط زیست و جبران خسارات وارده در این حوزه بحث مسئولیت بین المللی به صورت اجمالی و مبهم باقی مانده است.

فهرست منابع و مآخذ

- ۱- قرآن کریم
- ۲- نهج البلاغه
- ۳- اصغری لقمجانی، صادق، مبانی حفاظت محیط زیست در اسلام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، سازمان حفاظت محیط زیست. ۱۳۷۸.
- ۴- عاملی، محمد بن مکی، القواعد والفوائد، مقدمه دکتر سید عبدالهادی حکیم، ج ۴، مکتبه المفید، قم، ۱۴۰۹ق.
- ۵- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، ج ۲، بیروت، دار الملايين للعلم، ۱۴۰۷ق.
- ۶- شبر، سید عبدالله، الجوهر الثمین فی تفسیر الكتاب المبین، ج ۵، کوبت، مکتبی الالفین، ۱۴۰۷ق.
- ۷- طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، چاپ چهارم، قم، انتشارات اسلامی، ۱۴۰۲ق.
- ۸- طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۴، تحقیق احمد حبیب قصیر العاملی، ۱۴۰۹ق.
- ۹- فیروزی، مهدی، حق بر محیط زیست، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۴.
- ۱۰- موسوی خمینی، سیدروح الله، صحیفه نور، ج ۲۱، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.
- ۱۱- نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات، ج ۵، تصحیح محمد کلانتر، ۱۳۹۰.